

SZEMLE

Feljegyzések az örökség diskurzusáról

Két konferencia tanulságai

A Collegium Budapest *Humanities and the Concept of National Heritage* (A humán tudományok és a nemzeti örökség fogalma) címmel rendezett konferenciát 2000. január 20-22-én. Ahogy Klaniczay Gábor rektor a bevezetőben elmondta, a Getty Grant Program által támogatott esemény az intézet *Focus Group Workshop* néven futó sorozatához tartozik (az előzőnek a humanizmus kori *respublica litteraria* volt a témája, a következő pedig azzal foglalkozik, hogy milyen szerepe volt az értelmiségnek az egyes történelmi korok társadalmában). A konferenciát szervező Sally Humphreys (Ann-Arbor-Budapest) úgy pontosította a cím tartalmát, hogy az előadások nem az örökségről (*heritage, patrimoine*) szóló diskurzus kézenfekvő pontjain vesztegelnek majd, nem is a benne rejlő „komikus potenciált” aknázzák ki, hanem a kölcsönhatás két formájával foglalkoznak: milyen hatást gyakorol a diskurzus a humán tudományokra, az egyetemi oktatás rendszerére, a tudomány szervezetére, és hogyan kapcsolódik a tágabb nyilvánossághoz.

Michael Fotiadis (Jannina) megnyitó előadása, mely a prehistorikus Macedónia történeti képéről szólt, a régészet ezoterikus belülege maradt volna, ha nem azt - a saját házunk tájáról is jól ismert - témát helyezi előtérbe, hogy egy régió múltját miféle politikai kontextusban, milyen ideológiai előfeltevésekkel konstruálják meg. Hová is tartozott Macedónia, az Egei-világ elhanyagolt peremvidéke, mely a fényes Hellász mellett oly sokáig árnyékban tengődött: a mediterrán civilizációhoz vagy az északi barbarizmus világához? Ha a „népek országútja” volt, milyen népek (kultúrák) vándoroltak rajta, és milyen irányban? A konstruktív tevékenység pikantériáját az adta, hogy az antant csapataihoz kirendelt régészek láttak

hozzá az első világháború alatt: az elméletalkotás gyorsabb és hatásosabb volt az adatgyűjtésnél, még a görögöket is sikerült megelőzniük, akik utoljára kezdtek érdeklődni a terület régészete iránt. Feltűnő, hogy a Vardar folyó völgyének döntő jelentőséget tulajdonítottak a helyi kultúra kialakulásában, még a központi hatalmak támadását is onnan várták.

Az első szekció művészettörténeti előadásai „a nemzeti kontextus meghatározásának” témakörében kerültek egymás mellé. Szilágyi János György a 19. századi magyar régészetnek a nemzeti/univerzális dichotómiával való szembesülésével foglalkozott. Miután bemutatta, hogyan sajátította ki a különben jeles műveltségű Horvát István az ókor egyetemes hagyományát a nemzeti identitásképzés kedvéért - ma már derültséget kelt, hogy a magyar volt a legősibb nyelv, és a pelasgok voltak az elődeink -, két, több ponton kapcsolódó, majd elváló életpálya és gondolkodásmód példájával szemlélte a dilemmát. Mátyus Izidor, az olaszországi magyar légió tagja Horvát szellemében értelmezte amatőr régészként talált itáliai leleteit. Pulszky Ferenc fiatalkorában a művészeti gyűjteményeket még pusztán a nemzeti azonosságtudat erősítésére alkalmas eszköznek tekintette, de érettebben és az emigráció tapasztalataival a háta mögött már úgy gondolkodott, hogy a nemzeti múlt emlékeinek éppen az adja meg valódi értékét, hogy az egyetemes örökséghez járulnak hozzá.

Ki hoz létre műemléket, és mi a célja ezzel? Az örökség önmagában érdemes a védelemre, vagy a jelenkor magának állít emlékművet? Marosi Ernő a századelő osztrák művészettörténészének, Alois Rieglnek erre vonatkozó elméletét idézte fel, aki az „Alterswert” fogalmának bevezetésével az emlékek történetileg adott karakterének a megőrzése mellett állt ki, és úgy vélekedett, hogy a történeti tény tisztelete a múltat kisajátító nemzeti és állami egoizmust mérsékli. Bár az egyetemesség és a tolerancia eszménye akkor nem aratott sikert, a gyakorlati műemlékvédelemben azóta is hivatkozási alap. A hazai praxisban is voltak olyan szakaszok, melyek lényegében Riegl elképzeléseit valósították meg; ezzel szemben a rekonstrukció mai irányvonala az öncélú historizálás felé mutat.

Sármány-Parsons Ilona (Bécs-Budapest) egy értelmiségi karrier példáján mutatta be, hogyan lett a művészeti kritika a nemzeti örökség meghatározásának eszköze a századfordulás Bécsben. Hevesi Lajos a Pester Lloydnál töltött évek után költözött a császárvárosba, ahol kritikai

és politikai babérokat szerzett. Az osztrák műbírálat doyenjének számított, befolyásolta a bécsi közönség ízlését, a művészeti intézményrendszert szervezte, a miniszeriális körök bizalmát élvezte, de elég rugalmasság volt benne ahhoz, hogy felkarolja a szecesszió új irányzatát, azon az áron is, hogy eltávolodik az akadémikus művészettörténettől és az ízlés egyenmősítését pártoló köröktől. Úgy ítélte meg, hogy létezik a bécsi hagyományoknak olyan rétege, melyre a mozgalom szabadsága, fiatalsága, kifejezési bátorsága támaszkodhat. A szecesszió kapóra jött Hevesinek: arra törekedett, hogy a német kultúrához képest definiálja az ausztriai, de ezt nem nemzeti alapon képzelte el, hiszen a birodalom, és főleg Bécs kulturális öröksége már a barokktól kezdve a művészek nemzetközi együttműködésének, újító kísérletezésének köszönhetően jött létre.

Andrei Pippidi (Bukarest) a romániai műemlékvédelem korszakait tekintette át - találoán „örökösödési háborúk” sorozataként jellemezvén őket -, és az egymást követő ideológiák jegyében tönkretett vagy pusztulni hagyott, nemzetiségekhez, társadalmi rétegekhez kötődő emléktípusok fölött tartott szemlét. Bár jelenleg a nemzeti és az egyetemes kultúra védelmét is deklarálják, nem világos, hogy pontosan mit értenek ezek alatt. Angliából nézve másként fest a probléma: túl sok tárgyi emléket nyilvánítanak az örökség részévé, a Brit-szigetekjőformán csak múltból állnak - ironizált a határtalan gyűjtőszennvedélyen Neil Ascherson (London) -, le kellene már állítani a *heritage* masinériáját, de vajon kinek van ehhez joga? Vajon segítene a gondon, vagy ellenkezőleg, bonyolítaná a helyzetet, ha nem elsősorban anyagi, hanem szellemi örökséget próbálnának létrehozni?

Ascherson előadása már az újabb blokk kérdésköréhez csatlakozott: hogyan osztható meg a közös történelem és örökség? Sally Huphreys két problémát kívánt közös nevezőre hozni: mi a klasszika-filológia szerepe az új intellektuális kontextusban, és hogyan kerülhető el annak veszélye, hogy a kulturális értékeket ismét a nem nyugati társadalmakra kényszerítsék? A nyugati kultúra alapjának tartott ókori műveltséggel foglalkozó tudományoknak régi feladata a nem nyugati kultúrákkal való párbeszéd, de agendájuk tételei szaporíthatók, ha megvizsgáljuk, mit mondanak a klasszikus szövegek a „kolonializmusról”, milyen analógiákat találunk a hellenisztikus korban a modernitáshoz. Tapan Raychaudhuri (Oxford) az őshonos visszavágás klasszikus esetéről beszélt: az indiai nacionalizmus részben a

nyugati orientalisták által elősott hagyományok felhasználásával és az ő fogalmaikkal dolgozta ki a nemzeti azonosságtudatot, ezzel támogatta meg az egyenrangúság és a felsőbbrendűség eszméjét, így rajzolta meg a csodás múltat követő hanyatlás ívét, de az alsóbbrendűség érzését is így kompenzálta.

Hofer Tamás azt a folyamatot követte végig, ahogyan a 19. században kialakuló néprajztudomány meghatározza és feltárja a népi kultúrát, és a nemzet, a nemzetállam felhasználja ezt. Az akkori kultúradefiníciók hatása mindmáig érezhető abban, hogy mit tekintünk „népinek”. Beller-Hann Ildikó (Halle) a kilencvenes években végzett terepmunkája során tapasztalta, hogy a kínai ujugrok váratlanul rokonként kezdik emlegetni a magyarokat, holott az előző évtizedben erről egy szót sem ejtettek— tudásukat feltehetőleg a helyi értelmiség hírlapírói munkálkodásának köszönhetik –, s bár az „egyedül vagyunk” élményét újsütetű nyugati rokonságukkal enyhíthetnék, egyelőre nem futottak bele a magyar eredetkutatás emezsákcújába, és az állammal sem konfrontálódtak.

Másnap három szekcióban követték egymást az előadások. Az első központi témája „a szövegek elsajátítása” volt. Penelope Minney (Moszkva) angol-orosz komparatív vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az irodalomnak mint nemzeti örökségnek is értékes tulajdonsága, hogy kérdéseket provokál, „belső zűrzavart” kelt az olvasóban. A latinhoz és a göröghöz képest elhanyagolt nemzeti irodalom Angliában az első világháború hatására nyert polgárjogot az egyetemi kollégiumokban és a közoktatásban: a nemzeti hevület, a német mintájú filológia elutasítása éppúgy közrejátszott ebben, mint az orosz forradalom, melynek hatására az elit arra törekedett, hogy megtalálja a hangot a munkásosztállyal. Az irodalomtanítás nemcsak a brit kultúrában szocializálta az olvasót, hiszen a humán moralitást, az önismeret és a kitekintés készségét is fokozta. A forradalom előtti orosz oktatásra szintén a klasszikus nyelvek és irodalmak túlsúlya jellemző, de a húszas években mintha az angol helyzet fordítottját látnánk: az elsőpró politikai-társadalmi forradalom ellenére ekkor még a társadalmi missziót nem szorgalmazó formalista irodalomelmélet virágzott. Az irodalom társadalmi funkcióját itt is erkölcsi dimenziókban értelmezték: ahogy Bahtyin írja, Dosztojevszij írói alapállása „a másik énjének elismerése” és a vele folytatott dialógus volt. A kép teljesebb lett volna, ha Minney a kommunista irodalompolitikával is foglalkozott volna.

Szegedy-Maszák Mihály az „imagined community” Benedict Andersontól kölcsönzött fogalmával indította a nemzeti identitást alakító szövegekről szóló előadását: az „elképzelt közösségekben” akkor is megvan az összetartozás érzése, ha tagjai nem mind ismerik egymást közvetlenül. A folytonosságot a „kanonizált” szövegek, a „nagy narratívák” biztosítják bennük; ilyen Kőlcsey értekezése is, a *Nemzeti hagyományok*, melyet Szegedy-Maszák az univerzalizmus/relativizmus filozófiai problémája és az irodalmi toposzok összefüggésében elemzett, azt Széchenyi álláspontjával szembeállította, és Madách, Babits, Kosztolányi nézeteivel is összevetette. Bár ilyen értelemben foglalkozott Kőlcsey recepciójával és a hagyomány kérdésének további sorsával, nem exponálta azt, hogy egy szöveg milyen mechanizmusok révén lesz „kanonizált”, s túl azon a nyilvánvaló tényen, hogy a nyelvben létezik s ezt örökíti, hogyan lesz maga is az örökség része.

Harmadikként Yi Zheng (Tel-Aviv) szerepelt ebben a csoportban; ő sem kimondottan a szövegre vagy a szövegek korpuszára koncentrált. A konfucianizmus húsz évre visszatekintő, világméretű diskurzusának motívumait és perspektíváit tárta fel. A nyolcvanas években a fejlődési modellek, a hagyományok útjánakjárhatósága állt a vita középpontjában, a következő évtizedben pedig az ember méltóságára és jogaira, a demokráciára terelődött a figyelem. Míg a nyugati elemzőket főleg az „ázsiai gazdaság felemelkedése és bukása” miatt érdekelték a kínai hagyományok, valamilyen „alternatív kapitalizmus” esélyeit latolgatták, és mindenféle „ázsiai értéket” egy kalap alá vettek, a kínai értelmiség, érthető módon, sokkal bonyolultabb okokból fordult a konfucianizmus felé. A modernitás száz évvel ezelőtti megjelenésével kezdődött, az ortodox marxizmus nyomása alatt és annak ellenére is erősödött az identitás keresése, mely a jelenlegi posztkoloniális, posztszocialista kontextusban a kulturális tradíció újragondolásával próbál jelentést adni a modernitásnak, és a kultúra társadalmi struktúráira épít. Nem a múltban keres menedéket, hanem jövőorientált, ám az ajelszava, hogy a kínai hagyománnyal a globális útkeresést támogatja, a birodalmi aspirációk gyanújába keveri; nem kedvez a keresés autonómiájának, amikor a nyugat, a modernitás, a haladás „végzetes, sorsszerű” kihívásainak „traumájára” reflexszerű választ ad.

A második szekció az „előadások” címet kapta, és két médium szerepelt benne, a film és a hanghordozók. Ákos Östör (Middletown) előadása,

mely a filmgyártás és a nemzeti kultúra összefüggéseinek elemzését ígerte, voltaképpen nem jutott el az örökség problémájához, de indiai, afrikai és kelet-európai filmrészleteivel hasznos adalékokat nyújtott a látás, képalkotás, kompozíció esztétikai kategóriáinak viszonylagosságához. Marsha Siefert (Budapest) a zenei előadás élő és közvetített formáit, a kulturális kategóriák és a közönség változó körvonalait kívánta ismertetni: a gyűjtemények viszontagságainak és a lemezcégek stratégiáinak bemutatásával konkrét tényanyagra támaszkodhatott, de a mélyebb elemzés és a konklúzió elmaradt, a zenei örökség más izgalmas témáit pedig csakjelzésszerűen hozta szóba.

Az utolsó négy téma közös eleme a múzeum és az örökség viszonya volt. Irene Maffi (Milano) egy izraeli, jordániai és palesztin múzeumban vizsgálta a nemzeti identitás konstrukciójának módszereit. (Az izraeli egy évtizedes múltra tekint vissza, a másik kettő még nem nyílt meg, de a kiállítási tervek elkészültek.) Mindhárom úgy manipulálja a történelmet, hogy a nemzeti lét régi eredetét, folytonosságát, az elfoglalt terület változatlanosságát, a nép kulturális jellemzőinek állandóságát bizonyíthassa. A múzeumi reprezentációk páronkénti, majd hármas összehasonlításából kiderül, hogy a sajátosnak ítélt jellemzők megvannak a másik népnél is, vagy éppen az ellentét, szembenállás ad nekik értelmet. Az identitás úgy jön létre, hogy feltételezi a „másikat”, amelytől különbözhet és elemeket kölcsönözhet. Nemcsak a három múzeum hasonló, hanem az identitások sem nélkülözhetik egymást.

Tamar Katriel (Haifa) az izraeli múzeumok három típusát különböztette meg, amelyek az állam 20. századi történetének egyes szakaszaiban aktualizálódó problémák hatására jöttek létre. Az első telepések életmódját rekonstruáló kiállításokat a hetvenes-nyolcvanas években, az újabb betelepelési hullám és a gazdasági privatizáció idején rendezték meg, amikor a valóság már annyira eltért a kibucok kooperatív, közösségi praxisától és utópiájától, hogy emlékeztetni kellett rá. A diaszpóramúzeumok megalakulása mögött egyrészt az a betelepülések által felszínre hozott probléma állt, hogy a zsidó identitás nem azonos az izraelivel, másrészt a holokauszt-múzeumok hiányosságait pótolták. Főleg a nem európai országokból származó zsidók bevándorlása nyomán alakultak ki azok a múzeumok, melyekben az egyes csoportok izraeli letelepedése utáni élete tekinthető meg.

Maffi témájához is kapcsolódik, hogy rövidesen megnyílik az a „borderline museum”, melyben egyszerre mutatják be az izraeli és a palesztin történelmet.

A tárgyak kiválogatása, elrendezése, az információs rendszer, a tudományos kutatások szervezése akkor is elegendő szakmai dilemma elé állít egy nemzeti múzeumot, ha a világ aránylag nyugodtabb szegletében van. Peter Jones (Edinburgh) több mint egy évtizeden át elnökkölt a Museum of Scotland történetét, tevékenységét, céljait vitató fórumokon, és az új épület munkálatait is ő irányította. Kellő önironiával közreadott tapasztalatai közül említésre méltó, hogy nem akartak egyetlen, lineáris, mindenre kiterjedő skót történelmet reprezentálni - hiszen a gyűjtemény egyenlensége sem tenné ezt lehetővé —, inkább a sokféle történet, a változó nézőpontok mellett döntöttek. A közvélemény több „skót identitást” várt, de a múzeum nem tágított attól, hogy a kiállított tárgyak közül kevés olyan akad, mely erre lenne predesztinálva. A kurátor, a designer, a látogató különbözőképp látja a tárgyakat, ami a kötelező tárgyak, rögzült jelentéseik, hagyományok alóli felszabadulásra ösztönöz. A múzeum, miközben ellátja a megőrzés funkcióját, nem gondolhatja komolyan, hogy a változással dacolva örök érvényű diktátumként tüntetheti fel kiállításait és egyéb tevékenységeit.

Jones az értetlen és érdektelen turistacsoport profetikus víziójával zárta mondandóját, s ezzel mintha stafétabotot nyomott volna az utolsó előadó kezébe. Claude Karnouh (Párizs) azt állította, hogy amikor örökségről beszélünk, egy korszakot máris holttá nyilvánítunk. Ehhez járul a másik paradoxon, hogy miközben műemlékeket restaurálunk és ökomúzeumokat létesítünk, az általános műveltség hanyatlásával eltűnik az a befogadó közeg, amely a közös örökséget szellemileg értékelhetné; még az értelmiség is egyre kevésbé tölti be ezt a szerepet. (Tegyük hozzá, hogy a két állítás további paradoxont alkot: hogyan várhatnánk magunktól eleven szellemi érdeklődést a múlt iránt, ha egyszer mi nyilvánítottuk halottnak?)

A szerencsés időzítésnek köszönhetően pár nappal később tartották a CEU (Közép-Európa Egyetem) Középkortudományi Tanszékének *National Heritage, World Heritage, Medievalism (Nemzeti örökség, világörökség, középkortudomány)* című konferenciáját, melynek témája körülhatároltabb volt: először az UNESCO világörökséggel kapcsolatos tevékenysége és a ma-

gyar műemlékvédelem került napirendre - a résztvevők közt volt Visy Zsolt régész, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának államtitkára, és Sarah N. Titchen, aki a világszervezet párizsi központját képviselte -, majd a Laszlovszky József által vezetett tanszék munkatársai és Ph.D.-disszertációt író hallgatói illusztrálták az örökség meghatározásának sokszor ellentmondásos kritériumait és gyakorlatát, rendeltetésének, megőrzésének kérdéses pontjait egy-egy középkori emlék vagy a középkor nyomait őrző táj példájával.

A Collegium Budapest konferenciájára jó pillanatban került sor: egyrészt a magyarországi örökségdiskurzus most kezd kibontakozni - eltekintve a régészettől, művészettörténettől, műemlékvédelemtől, a muzeológiától, vagyis azoktól a területektől, ahol mindig evidens volt, legfeljebb más fogalmi apparátus mellett -, és lehetővé tette a nemzet- és tudományközi szempontrendszer megismerését; másrészt az is láthatóvá vált, hogy az örökség anyagi, tárgyi szinten túlnőhet önmagán (Ascherson), a terminusok bizonytalansága pedig fellazítja a diskurzus határait. Az egyik eredeti célt - hogyan hat a diskurzus a humán tudományokra és intézményes struktúrájukra - csak néhány hozzászóló követte módszeresen, inkább a „tágabb közönséghez” fűződő kapcsolatai felé indultak el. Kétségtelen, hogy a diskurzus nemcsak a népszerűségét köszönheti tág határainak, de lételeme is a szélesebb körű kommunikáció (vö. Karnoouh gondolatait a recepció szűkülésének kockázatairól). A szöveg metaforája kibővíti a témát, és sok irányban csábít kalandozásra. (Kérdés, hogy a konkrét szövegek átadásával foglalkozó filológia és a fennmaradásukat biztosító könyv- és levéltártudomány tartalmasabbá tenné-e a vitát, vagy csak ösztönösen felzárkózna a többiekhez.) Magától értetődik, hogy az örökség diskurzusa az identitás és a tradíció forrásaiból merít, de ha ezeknek a medrében folyik, könnyen elveszítheti önállóságát. Az identitás keresésének, a hagyományok újjáélesztésének és használatának külföldi példái azzal a gyakorlati haszonnal járnak, hogy összevethetők a hazai tapasztalatokkal, de ennél fontosabb az az elméleti tanulság, hogy az „other”, a „más” kultúrantropológiai fogalmának központi szerep jut ebben a beszédmódban (Yi Zheng, Humphreys, Raychaudhuri, Maffi, Katriel és mások). Ez arra készítheti a résztvevőit, hogy tudatosítsák filozófiai, antropológiai pozíciójukat, alapállásukat. A CEU kevésbé szerteágazó előadásai, az aránylag kevés alapté-

mára írt esettanulmányok változatossága arról győzött meg, hogy mindig egy adott szakma, mesterség rutinjával, tudásával érdemes a diskurzus újszerű kérdéseit mérlegelni. Egyik konferencia sem tartotta kimondottan céljának, hogy az örökség és a politika viszonyát elemezze, de ahhoz is hozzájárultak, hogy újabb dimenzióban gondoljuk át az értelmiség a kultúrpolitika problematikus kapcsolatát.

Erdősi Péter